

KESERŰ BÁLINT:

A MAGYAR PROTESTÁNS-POLGÁRI KÉSŐHUMANIZMUS NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

A jelenlegi időpont a lehető legalkalmatlanabb arra, hogy bárki is megkíséreljen igényes és újszerű *összefoglaló* értékelést adni a címben jelzett tárgyról. Egyrészt ugyanis alig másfél éve annak, hogy az első teljességre törekvő marxista összefoglalás — irodalomtörténeti kézikönyvünk második kötetében — napvilágot látott. Másrészt ez az időszak, s ez a téma éppen napjainkban került az alap kutatások középpontjába. Sok évtizedes elmaradást pótlendő, a régi magyar irodalom és kultúra egy egész sor vállalkozása koncentrál most erre: a XVII. század első harmada kelet-magyarországi irodalmának és kultúrájának feltérképezésére. Így a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának már megjelent és a közelmúltban megjelenő kötetei az időszak vertermésének először adják teljes kritikai kiadását; a régi magyar próza emlékeinek hasonló típusú tervezett kiadása pedig éppen az észak-kelet-magyarországi kultúra és irodalom olyan jelentős vagy érdekes képviselőinek munkáit teszi hozzáférhetővé, mint amilyenek Ecsedi Báthori István, Szepsi Csombor Márton, Laskai Matkó János, s nem utolsó sorban a kor protestáns törekvéseinek reprezentánsa, Szenczi Molnár Albert; s a régóta hiányzó iratkiadások sem késnek sokáig, többek közt előkészületben van egy nagyobb levélgyűjtemény. Történettudományunk és irodalomtörténet írásunk egyaránt sok olyan problémával birkózik, aminek gyökerei ebbe az időszakba és ebbe a körbe nyúlnak vissza; elég, ha csak a nemesség és középrétegek nemzettudatának vagy államelméleti tudományosságunk fejlődésének problémáira utalunk.

Ebben a helyzetben a közelmúltban lezárt összefoglalás egy korrigált változatának a kidolgozása alighanem túl korai kísérletnek, felesleges erőpocsékolásnak bizonyulna, és — a gyakorlati szükségletek és lehetőségek figyelmen kívül hagyása miatt — jórészt doktrinér spekulációt „eredményezhetne” csupán. Úgy tűnik, hogy ismételt összefoglalás helyett ma az „alapkutatások” (főleg szöveg és iratkiadások) meggyorsítására és részlettanulmányokra van inkább lehetőség és szükség.

Talán addig se fölösleges azonban a közelmúlt legfontosabb, összefoglaló megnyilatkozásaihoz fűzhető észrevételek publikálása. Ilyen megfontolásból kiindulva az alábbiakban két régebben készült vázlat majdnem változatlan alakban kerül közlésre.

Az első vázlat Klaniczay későreneszánsz-tanulmányához, a második az irodalomtörténeti kézikönyv megfelelő fejezetének *kéziratához* készült. Bizonyos részletekben mindkettő veszített aktualitásából a kézikönyv végleges változatának megjelenésével. Más részletek viszont nagyon is időszerűek maradtak. Ez a körülmény — a végleges, részletes összefoglaló elemzés jelzett nehézségei mellett — talán indokolja a szokatlan eljárást: évekkel ezelőtt készült megjegyzések átdolgozás nélküli közreadását.

A Balassi halála és Zrínyi fellépése közti félszázad a régi irodalomtörténeti összefoglalásokban egyöntetűen és egyértelműen hanyatló időszaknak, igazi hullám-völgynek számít, amivel alig érdemes foglalkozni. Alig készültek igényes szöveg- és iratkiadások (Szenczy Molnár Albert naplójának és levelezésének Dézsi-féle kiadása ritka kivételek közé tartozik és máig fontos kincsesbánya a kor kutatója számára).

A felszabadulás után irodalomtudományunk nem egyszerűen „átértékelte”, hanem valósággal felfedezte ezt a kort, s ez időszaknak éppen keletmagyarországi, protestáns-polgári törekvéseit haladó hagyományaink egyik legfontosabb elemének vélte. Itt kerestük a kezdeteit azoknak a német-ellenes nemzeti küzdelmeinknek, melyek sajnos egészen 1945-ig életbevágóan, véresen időszerűek maradtak, s az igaz vagy hamis „kuruc”-versek és -költők tucatjait produkálták három és fél évszázadon át. Itt kerestük előzményeit a XVII. század derekára kibontakozott antifeudális ideológiai társadalmi küzdelmeknek, annak a sajátos társadalombíráló és önostorozó attitűdnek, ami a hazafi elkeseredéssel párosulva állítólag meghatározta egész további kulturális fejlődésünk javarészét. Szögezzük le: nem alaptalanul kerestük mindezt azokban az évtizedekben, csak vulgárisan leegyszerűsítettünk közben sok bonyolult jelenséget, és eléggé elszigetelten láttuk kultúránknak ezt a darabját.

A Rimay kritikai kiadáson kívül néhány nagyobb vállalkozásnak is ezekben az években vetette meg az alapját irodalomtudományunk. Nem teremtett azonban meg mindjárt olyan koncepciót, ami alkalmas lett volna e korszak problémáinak átfogó elemzésére.¹ Ebben a tekintetben Klaniczay Tibor 1959-es tanulmányáé az úttörés érdeme. Jelentős volt az a felfedezés, hogy egy rezignált, újsztoikus világnézet társul a századfordulón egy majdnem dekadens stílusváltozattal — s mindez egy osztály válságát tükrözi. Ennek az átmeneti időszaknak korszerű, marxista elemzési kísérlete sok mindenre rávilágított tárgyán túl is. Így nem lehet véletlen, hogy épp 1959 után kezdett kialakulni a magyar reneszánsz és barokk modern koncepciója: innen, az átmeneti kor világnézete és stílusa felől lehetett legjobban „kipillantani” időben előre és hátrafelé is.

A kitűnő tanulmány nem tűzi ki célul a keleti országrészekben kikristályosodó protestáns-polgári kultúra és irodalom fejlődésének részletes vizsgálatát. A dolog természetéből következik azonban, hogy nem is hallgathat erről, s különösen gyakran tér ki általában a vallási és felekezeti törekvések szerepére. Ilyen vonatkozású észrevételei közül a következők látszanak a legfontosabbaknak:

1. Nagyon óvatosan, de utal arra — épp az újsztoicizmus főnemesi „szerteáramlásának” tehát a jelenség kialakulásának bemutatása előtt —, hogy lényegében mégiscsak a *vallásos* kultúra ellenére ment végbe ez a folyamat; *azért mert* „a humanista kultúra ekkorra már sokkal jobban áthatotta a magyar nemességet, semhogy a vallás pusztán önmagában elég támaszt adhatott volna” (It 1960, 45.). Ugyanígy — tehát szintén óvatosan, fenntartásokkal — méltatja ez irányzat *világi* tendenciáinak jelentőségét (Ih. 55.).

2. A másik kérdés ahol Klaniczay szinte önkéntelenül hangsúlyozza ez irányzat vallási-felekezeti fejlődés szempontjából való vizsgálatának jelentőségét: rendkívül élesen elkülöníti ezt a nemesi későrenaissancet az egykorú „protestáns-polgári későhumanizmus”-tól (az erdélyi fejlődés bemutatása során ih. 55).

¹ Klaniczay Tibor: *A magyar későreneszánsz problémái (Stoicizmus és manierizmus,)* It 1960, 41–61.; valamint *Reneszánsz és barokk* c. kötetében: Bp. 1961. 303–339.

3. Végül aláhúzza az általa elemzett irányzat, írócsoport, az általuk képviselt világnézeti állásfoglalás határozottan *interkonfesszionális* jellegét (ih. 47.).

A fenti kérdések közül az utóbbi dolgában sokan vitatkoztak Klaniczayval, amikor dolgozatát az akadémiai intézetben vitára bocsátották. Kétségtelen, hogy az egész irányzat alapvető jellemzése szempontjából Klaniczaynak igaza van. Mégis úgy tűnik, hogy érdemes lenne ezeket a kérdéseket újra fölvetni.

A korszakkal foglalkozó — bizony elég gyér — szakirodalom egyes megállapításaiból, de különösen eddig még publikálatlan adatokból egy olyan tanulást lehet ui. levonni, ami kissé eltér Klaniczay következtetéseitől. Eszerint a XVII. század első harmadának művelt, irodalom- és kultúrapártoló főurai és nemesei — különösen Északkelet-Magyarországon — a föltételezettnél szorosabban kapcsolódtak a konfesszionálisan is nagyon kötött vallási művelődés, s közelebbről éppen a protestáns kulturális erőfeszítések új föllendüléséhez.

Az „ecsedí újsztoikus kör” és a „folytonosság”

A fent említett tanulság bizonyítása számomra legkönnyebb az ún. „ecsedí újsztoikus kör” ebből a szempontból való megvizsgálása útján. Klaniczay hangsúlyozza a nemesi későrenaissance, újsztoikus eszmények folytonosságát Ecseden. Talán nem teljesen alaptalanul. De az is feltűnő, hogy *Ecsedi Báthori István* mégiscsak a Károli biblia finanszírozásával kezd, prózai elmékedéseinek vagy pl. végrendeletének bigottan elvakult, kifejezetten antihumanista kitételével végzi; munkái mind teológiai jellegűek; Rimaynak csak akkor van hozzá némi köze, mikor még (Klaniczay szerint is) az újsztoikus eszményeknek nyomát se találhatjuk nála. Mennyire jellemző, hogy Rimay a Lipsius-levélnben meg sem említi: ha a legkisebb oka lehetett volna rá, szót volna róla, hiszen ismerte, az ő udvarában nevelkedett és nem is mulasztotta volna el dicsekedni Lipsiusnak azzal, hogy ez a nagyhatalmú főúr is az ő csoportjukhoz tartozik! Az öreg *Bethlen István* nem sokban különbözött elődjétől: azzal végzi, amivel Báthori kezdte, csak ő nem Vizsolyba, hanem Váradra telepít nyomdát, kifejezetten teológiai célok érdekében. Nála még kevésbé találhatunk jelet arra, hogy ezeknek az eszményeknek aktív képviselője lett volna. És ki volt kettőjük között Ecsed ura? Épp a nemesi újsztoikus irányzat esküdt ellensége: *Báthori Gábor*! Mindez azt mutatja, hogy ami a főnemesek aktív irodalmi tevékenységét, irodalom és kultúra pártolásuk irányát illeti, az ecsedí példa nemcsak hogy semmifajta „későrenaissance nemesi újsztoikus folytonosságot” nem bizonyít, hanem azt látjuk, hogy egyáltalán nem, vagy alig szakad meg a „vallásos folytonosság”.

Úgy tűnik, hogy az előbb említett két nagyhatalmú főúr a nemesi későrenaissancet igazán csak mellékesen pártolta, mint ahogy az sem véletlen, hogy azt a két értelmiségi pártfogoltjukat, akiknek működése az egyetlen ok arra, hogy ecsedí újsztoikus körről mégis beszélhessünk — annyi szál fűzte vallásoshoz, teológiához, felekezethez. *Ceglédi János* bár Páduában végzett és erős világi műveltségre tett szert, mégiscsak pap volt, a két mágnás udvari prédikátora (sőt közben a harmadiké, a fejedelem Báthori Gáboré is!) s egyúttal esperes. *Laskai János* pedig világi értelmiségi létére teológiai jellegű munkássággal kezd és végzi irodalmi tevékenységét s csak közben fordítja le Lipsius két munkáját.

Az „ecsedí újsztoikus kör” kérdése azért is rendkívül érdekes, mert tulajdonképpen abban az időszakban amikor tényleg virulóban van a Klaniczay által jellemzett irányzat, tehát a század végén és a századfordulón igen kevés vagy semmi nyom nincs arra, hogy Ecseden egyáltalán komolyabb visszhangja lenne. Ezzel szemben

viszont később épp a 20-as, 30-as, sőt 40-es években, amikor ez az irányzat (azzal az osztálybázissal, amiről Klaniczay beszél!) szinte már egyáltalán nem létezik —, akkor tényleg mégiscsak feltűnő, hogy Ceglédi határozottan újsztoikus prédikációival találkozunk és azzal a valóban érdekes ténnyel, hogy Laskai épp a Politica-t és a De constantia-t fordítja le.

Ez azért nagyon érdekes és fontos, mert fölmerülhet az a kérdés is: vajon nem volt-e a sztoának a nemesi későrenaissance újsztoicizmussal majdnem egyidejű hatása a nem-nemesi, a hangsúlyozottan protestáns későhumanizmusra is?

Mindenképpen kérdésessé válik: lehet-e Ecseden nemesi későrenaissance újsztoikus körrel beszélni? 1600-ig erre semmi okunk nincs. Az én Rimay-cikkem — annak bizonyítása, hogy Rimay ifjúkorában kapcsolatban volt ecsedi Báthorival, — csak zavart okozott ebből a szempontból. Világos, hogy pusztán egy posztóvásárlási ügygel foglalkozó levélből arra következtetni, hogy az az irányzat, amelynek Rimay volt a legjelentékenyebb képviselője, komoly gyökereket vert Ecseden, Báthori környezetében — semmiképpen nem lehet, ha nincs más egykorú bizonyíték erre. Márpedig nincs. — 1600—1606 között mi utal Ecseden ilyen irányzat létezésére? Megint nem sok. Legfeljebb a Báthori István elmékedéseiben bizonyos rezignált hangulatnak az uralkodóvá válása és az, hogy már itt van Ceglédi János, akinek a Bocskai-szabadságharc alatt Rimayval való kapcsolatát Bán Imre kimutatta (de Bán téved, amikor Ceglédi kassai tartózkodását és Rimayval való ismeretségét Ecseddel, az öreg Báthorival hozza kapcsolatba, hiszen Ceglédi ekkor már Bocskai udvari papja volt.) — 1607—1613 között teljesen elképzelhetetlen, hogy Báthori Gábor támogatná, vagy akár csak eltűné egy nemesi újsztoikus társaság valamifajta, akár kulturális szervezkedését. Ezzel az időszakkal kapcsolatban kétségkívül érdemes lenne levéltári munka alapján megvizsgálni az újsztoikus Ceglédi Jánosnak Báthori Gáborhoz való viszonyát! Ceglédi a század elején Ecseden az ifjú Báthori Gábor nevelője volt, a fejedelem halála után pedig a Bethlen által rendeztetett második díszes temetésén (ami bizonyos értelemben valami politikai akciófélének látszik Bethlen részéről) Keserűi Daya mellett éppen Ceglédi tartott méltató gyászbeszédet (a két beszédet ki is adták, de a nyomtatvány elveszett. Nemrég Brassóban egy szász kolligátumban sikerült rábukkanni, ez a beszéd talán majd segít megoldani a kérdést. Ugyanígy, vagy méginkább azok az utalások, amelyek Báthori uralkodása idejéből Ceglédinek püspökeivel való surlódásaira vonatkoznak. Báthori ugyanis nagyon intenzív kapcsolatban volt a református ortodoxiával és meglehetősen erélyesen támogatta azt a „püspökösség” korai kritikusaival szemben, mint ezt Szilvásújfalvi Imre példája mutatja.) — Később, az 1620-as évek után kétségkívül az addigalább több okunk van az újsztoicizmus ecsedi kultuszáról beszélni, de — ismétlem — kérdéses, hogy Ceglédi sztoikus prédikációi, vagy Laskai Lipsius-fordításai egyértelműen a nemesi későrenaissance újsztoicizmus termékének tekinthetők-e. Az mindenesetre biztos, hogy ebben az időben legalábbis hasonló, ha nem nagyobb, jelentősége van a protestáns polgári későhumanizmus képviselői és nem utolsó sorban Bethlen Gábor által sürgetett holland és angol kapcsolatoknak az ecsedi kulturális élet alakulása szempontjából, mint az esetleges és vitatható nemesi-újsztoikus hatásoknak. Gondoljunk arra, hogy milyen irányban neveltette az ifjú Bethlen Istvánt és Pétert apja és nagybátyja. (Ehhez érdekes lesz megnézni Kecskeméti „Ulysses Pannonicus”-ában Ceglédinek versbeszédett orációit, melyekkel Bethlen Pétert Ecsedről való elutazásakor búcsúztatta.)

A végeredmény tehát az, hogy abban az értelemben, ahogyan a címben jelzett irányzatról Klaniczay beszél — abban az értelemben az újsztoikus ideológiájú nemesi későrenaissance Ecseden kialakult centrumáról beszélni nem lehet. Ilyesminek a föl-

tételezése részéről is minden valószínűség szerint elszámtalt, erőltetett konstrukció volt. Azért merem ezt ilyen határozottan állítani, mert igaz ugyan, hogy Ceglédi prédikációit és Laskai fordításait még nem elemeztük, nem értékeltük. De a lényegen ez nem változtat. A Klaniczay által tárgyalt irányzat hangsúlyozottan nemesi, sőt főnemesi írókra, költőkre, pártfogókra vonatkozik. Ecseden pedig azt látjuk, hogy maguk a főnemesség semmifajta vonzódást ehhez az irányzathoz és általában az aktív irodalmi tevékenységhez, vagy a kifejezetten világi irodalom támogatásához nem mutatnak. Azok pedig, akik hódolnak a sztoá kultuszának, azok nem tartoznak a nemességhez, sőt az értelmiség világi eszmények felé tájékozódó képviselőihez sem.

Minden okunk megvan arra, hogy az utóbbiakat — Laskait és Ceglédit — sztoicizmusuk alapján ne soroljuk feltétlenül a nemesi későrenaissance képviselői közé. Hiszen tudjuk, — Turóczi hangsúlyozza a „Keresztény Seneca”-ban és a „Felvilágosodás előtörténeté”-ben is — hogy a sztoá kultusza és Lipsiusé is egyidejűleg a különböző protestáns irányzatoknál, még az angol puritanizmusnál, sőt a jezsuita irodalomban is tapasztalható.

A nemesi későrenaissance két időszaka

A főkérdésnek egy másik szempontból való megközelítését tenné lehetővé szerintem annak a vizsgálata, hogy milyen fejlődésen megy keresztül a nemesi későrenaissance, hogy mik a különbségek az 1590-es évek Lipsius-rajongóinak rendkívül aktív, lelkes irodalom- és kultúra-szervező tevékenysége és az 1610-es, 20-as évek egy Rimay Jánosa, egy Petkije elszigetelt, komolyabb visszhang nélküli irodalmi munkássága között. Klaniczay úttörő tanulmányában szükségszerűen a renaissance virágkorának, Balassiéknak az eszményeivel állítja szembe a nemesi későrenaissance képviselőinek rezignáltabb, egy új, a vitézi elemet háttérbeszorító virtus-fogalmat és szellemi arisztokratizmust hirdető eszményeit. Ez nagyon lényeges, de emellett határozottabban kellene utalni maguknak ezeknek a későrenaissance nemesi eszményeknek az alakulására is. Szerintem — és erre már Rimay-cikkem bevezetőjében is utaltam — az 1590-es években még az életközelség, sőt bizonyos demokratikus tendenciák meglétét sem lehet tagadni, míg 1610 után nemcsak az ország kettészakadása, hanem sok egyéb ok következtében is ez az irányzat, mint olyan tulajdonképpen meglehetősen hamar megszűnt létezni. Nagyon szembetűnik ez a különbség a vallási és felekezeti kérdések szempontjából. Az a három, többé kevésbé pozitívan értékelhető jellemvonása ennek az irányzatnak, amit e vázlat bevezetőjében Klaniczay alapján foglaltunk össze, szinte egyáltalán nem vonatkozik a nemesi újsztoicizmus 1610 utáni fejlődésére:

1. A határozottan világi tendenciák egyre inkább elmosódnak. Rimaynak azok a versei, amiket Eckhardt „A protestáns” címen foglalt össze kiadásában — túlnyomó többségükben élete utolsó szakaszában írdotak. Ezt a Rimay versek kronológiájának meghatározására kísérletet tevő (Eckhardtot sokhelyen korrigáló) Klaniczay is megerősíti (MTA I.O.K. XI. 328. Klaniczay szerint a 42 – 52 sz. versek többségét 1618 – 28 között írta.). Ugyanez vonatkozik az irányzat többi képviselőire is: munkásságuk nagyon könnyen beilleszthető a kor ízig-vérig vallásos irodalmába, nem úgy, mint a 90-es években.

2. A keleti fejlődés vizsgálata során egyre kevesebb okunk lehet arra, ahogy időben előre haladunk, hogy a nemesi későrenaissance fejlődést olyan élesen elválasszunk a protestáns polgári későhumanizmustól, mint ahogy ezt a Balassi halálát követő két évtizedben még könnyen megtehetjük. Tulajdonképpen ezt bizonyítja szerintem az

ecsed i példái: Laskai és különösen Ceglédi. De ezt bizonyítja például a Rákóczi György sárospataki udvarában szerveződő irodalom is. Ez a „centrum” két olyan munkát produkál, amely kapcsolatba hozható a nemesi újsztoikus eszményekkel: Prágai András „Fejedelmeknek serkentő órája” és Salánki György Erasmus-fordítása. Az előbbi Rimay élete végén a híres Rákóczi-levelben kitörő lelkesedéssel üdvözl. (Bán Imre már elvégezte értékelését és ennek alapján úgy látszik, hogy kétségkívül a stílus szempontjából is a nemesi későrenaissance törekvésekhez kapcsolódik ez a munka). Salánki fordítását Thienemann sorolta valószínűleg nem alaptalanul — de nem is bizonyítva állítását — Lipsius magyarországi hatásának „termékei” közé. De milyen elenyésző kis hányada ez a Rákóczi által támogatott és finanszírozott teológiai irodalomnak. És mennyire jellemző, hogy Erasmusnak épp azt a munkáját választja Salánki, és mennyire jellemző, hogy mindkét író-fordító: protestáns prédikátor! (Jellemző, hogy a sztrégovai magányába egyre inkább visszavonuló Rimay, amennyire lelkesen üdvözl a Prágai-munkát, annyira nincs egy szava sem a Patakon kialakuló „irodalmi élet” többi termékéhez)

3. Végül kevés jel mutat arra, hogy az 1610-es években maradt volna valami a nemesi későrenaissance interkonfesszionális eszményeiből. Itt megint nemcsak az ország kettészakadásáról van szó! Már a Bástya-Bocskay időszak lényegében kihúzza a talajt az interkonfesszionális eszmények alól és ezek a Bástyát meg Bocskait békítő megalkuvás eszközeivé válnak akkor, mikor felzendül a költészetben is az a bátor, hazafias hang, amelytől elválaszthatatlan, sőt amelyet társadalmilag konkrétabbá és élesebbé is tesz az átmenetileg nagyon is jogosult felekezeti elfogultság, sőt felekezeti gyűlölet. (Mellesleg bizonyos felekezeti széthúzással szembeni tendenciák a protestáns polgári későhumanizmusban is föllelhetők; gondoljunk csak az Európa-szerte népszerű irénikus mozgalmakra, melyeknek Magyarországon is sok lelkes híve volt. De ez egészen más töről fakadt, mint újsztoikus nemeseink felekezeti közömbösége, semlegessége.)

2.

A magyar irodalomtörténet első marxista szintézisének a szerzői — pontosabban: azok, akik a közikönyv² későreneszánsz fejezetének megírására vállalkoztak — helyesen támaszkodtak Klaniczay 1959-es tanulmányának alaposan dokumentált eredményeire. Kétségtelen azonban, hogy speciálisan a *protestáns polgári későhumanizmus*ról szóló rész írása közben semmiféle összefoglaló igényű, modern szemléletű tanulmány nem állott rendelkezésükre. Így ez a rész különösen úttörő jelentőségű: a témának tényleg első, igényes, marxista összefoglalása.

Ami mármost későhumanista, protestáns polgári irodalmunk fejlődését illeti — bizonyos fokig arra is vonatkoznak az elmondottak. A kelet-magyarországi és erdélyi protestáns kultúra is csak addig mondható későhumanistának, a mi egész későreneszánsz fejlődésünk szerves részének, — amíg bizonyos szempontból hasonló „világi-irodalmias” színektől-ízeketől nem egészen mentes.

A kézikönyv ennek a speciális irányzatnak az értékelésével csinján bánik: nem „produkál” humanista elemeket ott, ahol ilyesmi után hiába kutat az elfogulatlan elemzés; mert a XVII. század elején újra „divatozó”, száraz, skolasztikus teológiai spekulálgatás bizony gyakran már nem hagyja szóhoz jutni a „reformációs humanizmus” eszményeit, sőt a reneszánsz műveltség legfontosabb elemeit sem.

² *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp. (1964.) „A késő-reneszánsz (manierizmus) irodalma” c. fejezetet (5–110.) jórészt Pirnát Antal és Stoll Béla írta. — Az alábbi észrevételek e könyv *kéziratához* készültek!

Annál hitelesebb és meggyőzőbb azután, ha igazi humanista művek bemutatására kerül sor. Különösen ki kell emelni Háportoni Forró Pál Curtius-ának — és ennek az irodalmi típusnak — szép, alapos elemzését, aminek értékét csak növeli, hogy a szakirodalomban eddig egyáltalán föl nem dolgozott műről an szó, s kitűnő — sajnos kiadatlan — fordításról, „a magyar nyelvű humanista műproza egyik legértékesebb emlékééről”.

*

Eddig a kézikönyv-fejezet kéziratához fűzött észrevételeim, amelyek azonban nem tértek ki az egész részt jellemző legfőbb erényekre: bemutatott — részben eddig ismeretlen — anyag gazdaságára; az irodalmi jelenségek társadalmi okainak, hátterének pontos és újszerű — mert az egymásba átmenő korstílusok és stílusáramlatok vizsgálatával kombinált — elemzésére stb.³

A fent közölt megjegyzések nem egy esetben igazságtalanul túloznak. Ezeket a túlzásokat nem menti, de talán magyarázza, hogy a téma minél részletesebb és alaposabb földolgozását érthető türelmetlenséggel várja az a kutató, akinek az érdeklődési körébe eső tárgyról, úgyszólván semmi, jó kiindulópontul szolgáló, korszerű tanulmány nem áll rendelkezésére. Az ilyen türelmetlenségből könnyen támad aztán mértéktévesztés. Így e vázlatok szerzője glosszázás közben elfelejtkezett néha arról, hogy *minden* kérdés „végleges” megoldására monográfiák sem vállalkozhatnak; egy kézikönyv-fejezet pedig még elmaradt vitákat sem pótolhat; s különösen nem foglalhat állást valamely szélsőséges vélemény mellett, ha a tárgyban megbízható — és publikált — részletkutatások eredményei sem állnak még rendelkezésre.

Ez tehát azt jelenti, hogy a fentiekben hangoztatott túlzott kívánalmak és észrevételek úgy tekintendők, mintha nem a kézikönyv-fejezet, hanem a protestáns későhumanizmusunkról még el nem készült, *hiányzó* részlettanulmányok „margójára” íródtak volna.

I. Tárgyalásmód

A fejezet fent említett új volta ad különösen nagy jelentőséget néhány módszerbeli kérdésnek. Itt a merev, sémászerű, vagy ellenkezőleg: túlzottan oldott, túlbonyolított („minden-mindennel összefügg”) tárgyalás egyformán hiba és a szokásosnál nagyobb hiba lenne, mert könnyen az egész szakasz jellegének a megértésére is kihat, ha a tárgyalásmód jelentékenyen eltér pl. más fejezetekétől. Az ilyesmi tehát esetleg évtizedes félremagyarázások, félreértések forrása lehet. Az említett szélsőségektől — merevség - túlbonyolítottság — lényegében mentes ez a rész (inkább a beosztásban, a fejezet szerkezetében érzem néha az első veszélyét, de nem az előadásban).

Itt kell — úgy hiszem — szóvá tenni, hogy e rész szerzői nem vagy alig alkalmaznak egy irodalomtörténetírásunkban eléggé bevett módszert: az előadásban telje-

3 A megjelent kötet kisérekeszansz fejezetének rendkívüli jelentőségét már az eddigi visszhang is mutatja. Figyelemreméltó, hogy az ideológiatörténet művelői részéről is hangzanak el olyan megállapítások, amelyek — a magyar irodalmi fejlődés egy eddigi alig ismert szakaszának „földerítése” mellett — éppen ennek a fejezetnek igen nagy *általános módszertani* fontosságát is tulajdonítanak. (Legutóbb pl. Mátrai László: Világosság 1966, 433—434.) — Az uttörő munka legfőbb eredménye: az időszak és a téma iránti érdeklődés feltűnő növekedése. Jellemző példa erre, hogy az Irodalomtörténeti Közlemények 1966-i 1—2. számában között 18 régi magyar irodalom tárgyú cikk és adatközlés közül 9 a későrekeszansz kérdéseivel foglalkozik.

sen föloldott vers- és prózarészleteket; rövid részletek *gyakori* idézését; azt a gyakorlatot, hogy az irodalomtörténész nem is ritkán „átadja a szót” az ismertetett írónak, költőnek; s a stílus összefoglaló tárgyalása során a költőre jellemző fordulatok, mondat szerkezetek, rímek vagy akár szavak és szókapcsolatok példáinak viszonylag bő felsorolását stb.

Azt a kérdést: melyik a jobb módszer? nagyon is vitathatónak tartom. Néha a jórítmusú, visszafogott értekező-előadás jobbnak bizonyul. Lehet az is, hogy e kézikönyvben az utóbbi a megfelelőbb. Egy azonban bizonyos: a szándékkal ellentétes, elszíntelenítő, tehát jelentéktelenítő hatással van, ha egy először fölvetett, az egész irodalmi fejlődés szempontjából bizonyos hanyatlást jelentő időszak bemutatása az utóbbi módon történik, ellentétben a következő, színesen előadott fejezetekkel. A manierizmus csak egy átmeneti stílusváltozat — mint ahogy a későreneszánsz egy átmeneti időszak, s mint ahogy az egész Balassi és Zrínyi közti félszázad bizonyos fokú hanyatlás. Ennek az átmeneti stílusváltozatnak nincs olyan expanzív ereje — legalább is nálunk —, mint pl. a barokknak. Ezért természetes, hogy jellegzetességei így is úgy is nagyon elsikkadnak a következő, a barokk változatok mögött. Ezt a reális hátrányt azonban aránytalanul növeli, ha a barokk változatokról színes példaanyagok egész özönét kapja az olvasó, a manierista stílus ugyanis olyan kevés képviselőjétől pedig alig valamit. (Rimaynál a nagyon kevés idézet még ráadásul csak a két végletet jelzi: a rá nem jellemző egyszerűbb világosabb, illetve a csak negatív értelemben szinte visszautasító ítélettel bemutatott két részlet.) A manierista stílus bevezetőül adott általános ismertetése így nem telik meg élettellel a részletes tárgyalás során. Pedig ez a kézikönyv általam eddig olvasott részei közül egyike a legjobbknak. Általában: a bevezető és összekötő részekben természetesen nem hiányzik a bemutatás, azok többsége igen jó. Sőt a teoretikus életrajzi részekenél mint hogyha éppen ennek a színvonalas narratív modornak (ami a népszerű irodalmat leszámítva mindenütt dominál) éppen az előnyei érvényesülnének.

II. Az alkorszak kezdete

„Kb. 1600 tól” olvassuk a címben. Szerintem jóval előbb kezdődött. Nem lenne nehéz összeírni az 1585—1600 közti, e részben tárgyalt jelenségeket (s másrészt azokat, amiket szerintem helyesebb lett volna itt tárgyalni). A nemesi újsztoikus irányzat néhány talán nem reprezentatív de feltétlenül jellegzetes képviselőjének életpályája, vagy legfontosabb életszakasza éppen 1600 körül *zárul!* (Melith István, Darholcz Kristóf, Forgách Mihály stb.) Ugyanekkorra szerintem már egy szakasz zárult le Rimay pályájában.

Az 1600-as dátum a protestáns polgáriás törekvések szempontjából is vitatható, de különösen tarthatatlannak látszik a főnemesi kulturális törekvések tekintetében. Miért nem lehet egy ilyen alkorszaknál is azt az „átfedéses” megoldást alkalmazni, amit a főkorszakok közt? Tehát: a reneszánsz virágkora 1600-ig tartana, de a manierista stílus és a későreneszánsz újsztoikus világnézet már az 1580-as évek végétől jelentős áramlatnak számít. Ennek az áramlatnak a szempontjából egy sor igen érdekes és értékes jelenséget szorítunk háttérbe az 1600-as dátummal. Ilyenek:

1. Figyelmen kívül marad, hogy ennek a humanista csoportnak már Bocskai korabeli, s főleg a kompromisszum utáni kétértelmű vagy negatív egyértelmű „szereplését” egy igen fontos szakasz előzi meg, egy bizonyos értelemben a Klaniczay által jellemzett eszmények virágkora, amikor e csoport programja és a valóság közt nem volt még olyan tökéletes diszharmonia, mint később. Ha az 1600-as évek elejét

tesszük meg korszakhatárnak — ezzel pl. egybe kerül Habsburg-ellenes függetlenségi harcaink kezdetével, ez irányzat létrejöttének időpontja. Viszont éppen ezek a korai függetlenségi harcok azok, amiknek közepette csődöt mond ennek a társaságnak az egysége, minden jellegzetes, minden humanista, amivel ez a csoport addig dicsekedhetett. Az „egész” azonban másfél évtizeddel korábban kezdődött — és nem csőddel, nem azzal indult, hogy mindjárt anakronisztikus volt! A nagy humanista eszmények *aktív* terjesztésének és továbbvitelének szándéka éppen 1600 előtt dominál benne, akkor van csak benne tetterő; még nem szigetelődnek el egymástól a kör tagjai; egész felfogásukra már ekkor rányomja bélyegét a válsághangulat, az elkeseredett rezignáció, de még létezik valamilyen egység köztük, még *egymásnak* panaszkodnak, bizakodva és biztatva egymást, nem önmaguknak, reményvesztett, sötét hangulatban egy kisnemesi kúria állhatatos, vagy éppen a legmagasabb udvari méltóságok áruló fogjaiként. Tehát tulajdonképpen *mint irányzat* amit összetart valamilyen kohéziós erő, szinte nem is létezik máskor ez a csoport, csak az 1580-as évek vége és az 1600-as évek eleje közt.

2. Mindennek különös jelentőséget ad egy részletkérdés. A fejezet nagy súlyt helyez a nemesi későhumanisták, „újsztoikusaink” interkonfesszionálisizmusára. Ez valóban fontos vonás. Egy bizonyos szempontból a legfontosabb, mert nem más, mint a reneszánsz *világiság* egy passzív változata, ha nem is offenzíva, de legalább defenzív magatartás a jezsuita ellenreformáció és a protestáns ortodoxia által (de az újító jellegű protestáns-polgári törekvések által is!) térthódító „új szellem”-mel, az új felekezeti elfogultsággal és az új vallásossággal szemben. Az 1605 körüli évek után teljesen talaját veszítette ez az interkonfesszionálisizmus, már nem védekezik, hanem behódol: lényegében beleolvad az említett új irányzatokba.

3. Az újsztoicizmusban és a manierizmusban egyaránt olyan törekvéseket beszélhetünk, amelyeknek magyar változata a hasonló európai törekvésekkel majdnem *szinkronban* jön létre — bár egy szűk, főúri-értelmiségi elit-körben. Ezt a szinkront homályosítja el az 1600-as dátum. Hiszen Európa legtöbb országában 1600 után alig léteznek már ezek a törekvések. Szétdifferentiálódik, föloldódik mindez már ekkorra egészen ellentétes irányzatokban. (Nemcsak Lipsius közvetlen köréről van szó, de pl. Chyträusékról, azután a német kryptokálvínisták liberális-humanizmusáról stb. stb. mindezt 1600 tájára már „fölfalja” a lutheri ortodoxia, vagy magábaolvasztja a plafzi kálvínisták csak relatíve liberálisabb ortodoxiája). Ha az 1580-as évek végére tennénk a kezdő határt, vagy 1590-re, akkor *közvetlenül* érintkezne a magyar újsztoicizmus „időszaka” Lipsius leideni korszakával (és munkásságának azokkal az átmeneti, „semleges” éveivel — 1592—94 — amikor még nem volt végleges vagy nem volt tudott átállása a jezsuitákhoz). Ez megfelelné a valóságnak! — Tehát: a németalföldi újsztoicizmusnak és közép-európai kisugárzásának éppen az 1580-as évektől az 1600-as évek elejéig terjedő negyedszázad a fénykora. Nyugat-Európával úgy is oly ritkán vannak szinkronban a mi szellemi törekvéseink! Ha néha mégis előfordul, (s a magyar nyelvű, világi irodalmat művelők egész csoportjával talán itt fordul elő először!) hogy viszonylag keveset késünk, akkor ezt nem lenne jobb a korszakhatárokkal is hangsúlyozni?

4. De talán a legnagyobb hátránya ennek a korhatárnak: az érett reneszánsz legjobb képviselői és a későreneszánsz közt majdnem hogy szakadékot szuggerál, nehezíti, hogy a korhatár is szemléltesse az olvasó előtt a fejlődés folyamatosságát, az érett és a késői reneszánsz világnézeti és esztétikai eszményeinek és gyakorlatának azt az eleinte szinte észrevétlen átfordulását egy *viszonylag* defenzivebb és dekadensebb szakaszba, ami nálunk az 1580-as évek végén figyelhető meg. Így háttérbe kerülnek Klaniczay finom észrevételei Balassi költészetének utolsó szakaszáról. (És egyáltalán:

hogyan ismerte föl Balassi, „hogy az ő igazi világa elmúlt” hogyan „igyekezett belenőni a későhumanizmus világába” — Klaniczay Reneszánsz és barokk 292. — ha ez a világ csak egy jó évtized múlva kezdett kialakulni?)

Összefoglalva: a nemesi későreneszánsz újsztoicizmus és manierizmus nem az 1600-as évek elején indul, hanem addigra már le is zárul térhódításának és fejlődésének első és viszonylag legegységesebb szakasza. Ez sokszorosan bizonyítható tény, amit tulajdonképpen a legújabb szakirodalom is leszögez. (Klaniczay szerint Rimay 1592-es levelében már Lipsius „kiterjedt kultuszáról olvashatunk” és „Lipsius magyarországi recepciója igen gyorsan *végbement*”: 1592-re! Im. 307—8.) — A *nagyjából* egyidejű protestáns polgári későhumanista törekvéseknek nincs modern szakirodalma. Számomra azonban a kézikönyv e fejezetének épp az az egyik legnagyobb új fölfedezése, hogy abban az időszakban, amit eddig e törekvések virágkorának tartotunk (kb. Bethlen uralma idején) már nem a par excellence humanista jelenségek dominálnak ezen az irányzaton belül, hanem az ortodox újskolasztika, az „új vallásosság” stb.

Tehát: a későreneszánsz, mint újonnan fölvetett egész korszak csak most kezd szinte elhódítani magának sok mindent, s a protestáns polgári későhumanizmusnak is valószínűleg épp a századfordulóra és a század legelejére fog esni a virágzás-ideje, mint az izmosodó református ortodoxiától még némileg különálló, azzal még nem egészen összeolvadt, tényleg humanista „szakasza”. Ez még csak föltevés így, alább még néhány konkrétumra visszatérek.

Természetesen ez a dátum-kérdés egymagában abszolút nem érdekes! Az a lényeg: nem zavarja-e magának az irodalmi fejlődésnek a bemutatását ez a szerintem máris hibás és a további kutatások nyomán valószínűleg még inkább kérdésessé váló korszakhatár? A kézikönyv túlnyomó nagy részében nem. Csak néhol, pl. protestáns polgári törekvések első képviselőinek kijelölésénél és egyes bevezető, összekötő részekben. Leginkább a következőben:

III. A változás okai

Nem értek egyet azzal, hogy „a 15 éves háború sodrában jöttek létre azok az új társadalmi és politikai erőviszonyok”, amelyek a későreneszánsz (és a korabarokk) kialakulásának alapját képezik. Az egész fejezet ezzel a megállapítással kezdődik.

Szerintem egyrészt tények egész sora bizonyítja, hogy már 1593 előtt megjelentek az új világnézet és stílus konkrét jelei. Magától értetődik, hogy mégkorábban meg kellett jelenniök az ezek alapját képező társadalmi és politikai változások jeleinek. (A tényekre már előbb ualtam: Lipsius recepciója egy magyar főúri-értelmiségi körben már *végbement*, a stílusváltozás nyomai már jelentkeztek stb.)

Másrészt — s ez a fontosabb — e rendkívül leegyszerűsített kép a békésebb periódusban virágzó, majd a véres háború miatt hanyatlásnak induló magyar reneszánszról, a kézikönyv olvasóit még további vulgarizálásra csábítja. Kiszorítja azt a sokkal realisabb, rendkívül finom megfigyelésekben gazdag képet, amit Klaniczay több tanulmánya fogalmazott meg az utóbbi években. Hiszen ezek a tanulmányok a harácsolásban, szerelemben és kultúr-szomjban féktelen és bátran vitézkedő magyar reneszánsz főúr-típussal éppen a konszolidáltabb viszonyok közt nevelődött új nemzedéket állítják szembe; s éppen bennük látják a későreneszánsz világnézet és stílus úttörőit; bennük, akik tehetetlenül vergődtek egy „konszolidált,” érezhetően ingatag időszak nyomaszó levegőjében.

De talán már Klaniczay későrenezánsz tanulmánya is eltúlozza egy *kissé* a 15 éves háború szerepét. A reménykedés jegyében indult háború *későbbi* véres eseményei, katonai-politikai csalódások és kudarcok, a császáriak fosztogatásai, a főurak módszeres gazdasági, politikai és felekezeti háborgatása — mindez szerintem csak *fokozta* az érintett osztály és rétegek bizonytalanságérzetét, s így a sztoikus constantia vígaszának igényét, de nem volt e jelenségek kialakulásának „alapjait megteremtő” ok.

Sokkal bonyolultabb folyamat ez a változás, ennek az életfelfogásnak és ízlésnek kialakulása. Okai közt olyan általános „gazdasági-politikai-vallási megpróbáltatások” vannak, melyekre más helyen ez a bevezető is szépen utal. Szélesebb rétegeket érintettek ezek és a 15 éves háborúnál jóval hamarabb kezdtek hatni. Így pl. a renezánsz legpozitívabb vonásai közt az elvilágosiasodási tendencia továbbfejlődik s *ugyanakkor* „korlátoztatik” (enyhén szólva) a felekezeti elfogultság olyan kiáltó megnyilvánulásai által, amilyenekkel Erdélyben és Magyarországon egyaránt folyamatosan találkozunk már a háborút megelőző évtizedben is.

A változás okának leegyszerűsítő bemutatása különösen a történelmi bevezetésben érvényesül. Ezt az összefüggést már sokkal finomabban fogalmazza meg a továbbiakban a sztoicizmus bevezetője. Itt viszont talán csak az a baj, hogy a 15 éves háború jelentőségének tárgyalása *megelőzi* a magyar újsztoicizmus előzményeinek bemutatását. Ezzel az egész más hangsúlyt kap mint pl. Klaniczay tanulmányában. A kettőt föl lehetne cserélni. A történelmi bevezetőben szerintem ilyen változtatás nem elegendő. Ott 1.) kifejezetten utalni kellene a válsághangulatnak a háború előtti nyomaira és okaira; 2.) eleve el kellene oszlatni egy olyan félreértést, hogy maga a háború volt az ok, nem pedig *ennek* a háborúnak *értelmetlenné válása*, a „frontok összezavarodása” volt a válsághangulat elmélyülésének és kiszélesülésének (nempedig kialakulásának) oka.

IV. Az időszak vége

„Kb. 1640-ig”: ezt a korszakhatárt elfogadhatóbbnak lehetne tartani, hogyha nem úgy értené mindenki, hogy az *1640-es évekig* tart ez az időszak. A döntő változás mind a nemesi mind a polgári kultúrában az 1630-as években és pedig az évtized elején következik be. A későrenezánsz reprezentatív alkotóinak életműve 1629 körül fejeződik be. Ez után már nem írnak jelentősebb munkákat, bár csak pár évvel később haltak meg. A többiek pályája részben már jóval hamarabb véget ért (Petkié, Illésházié, Révay Péteré, Bocatiusé, Tolnai Balogé, Filiczkyé, Szepsi Csomboré Debreczeni S. Jánosé, Pécseli Királyé stb.). És a harmincas évek legelején fejeződik be Rimayéhoz hasonlóan pl. Alvinci Péter, vagy Lackner Kristóf és mások pályája is. Talán csak Miskolczi Csulyak lenne a kivétel (Laskai Lipsius-fordításai és a sztoicizmus más késői megnyilvánulásai úgy is kívül esnek ezen a korszakon).

A barokk virágkorában tárgyalt sok jelenség kezdődik ugyancsak 1628—32 közt. Így az enciklopédizmus hatása, a kegyességi irodalom, a puritanizmus presbiteriánus ága stb. (pl. Alsted és Bisterfeld erdélyi munkásságának kezdete, Medgyesi és társai pályakezdése stb.). Az 1640-es korszakhatár tehát szinte egy „üres” évtizedet iktat be — teljesen alaptalanul — a barokk virágkorának protestáns polgári szellemi mozgalmi és azok *közvetlen* előzményei, sőt kiindulópontja (Bethlen kultúrpolitikája, Szenczi Molnár tevékenysége stb.) közé.

Szerintem tehát realisabb lenne így: „az 1580-as évek végétől az 1630-as évek elejéig” vagy esetleg „kb. 1590—kb. 1630.” Tehát mintegy négy évtized, ami a Bocskai szabadságharc körüli időben, vagy 1610 körül két szakaszra oszlik.

Különösen az szólna egy ilyen változtatás mellett, hogy a további kutatások nagyon valószínűen arra az eredményre fognak jutni, hogy az újsztoikus manierista, illetve a barokk és a „modern” racionalista színezetű vagy teológiailag újító polgári törekvések hamarabb jelentkeztek először, mint ahogy eddig hittük, s hamarabb is volt egy viszonylag széles értelmiségi körben visszhangjuk.

V. Földrajzi megoszlás

A bevezetőben többször is említik, hogy „egyre feltűnőbbek lesznek a lokális különbségek” ebben az időben. Ez ígéretnek tűnik arra, hogy a kérdés a továbbiakban majd előkerül. Valójában csak ritkán. Pl. igen jól emeli ki a fejezet — egy közfelfogással szemben —, hogy a század elején a *dunántúli* protestáns humanizmusnak és általában a nyugatmagyarországinak még igen nagy jelentősége van. Sok lehetőséget viszont nem használnak ki eléggé.

Így a tiszavidéknek és a Partiumnak a magyar kultúrában és irodalomban egész a XX. századig érvényesülő különleges szerepe, a nemzeti, a protestáns és a (kispolgári) társadalmi feszítőerők tartós együttjelentkezésének, ezek gyakran mítoszteremtő, sőt retrográd bonyolult együttesének gyökerei ebbe a korba nyúlnak vissza (az irodalomban követően nem messzebb). Az öntudatosan magyar és tiszántúli kálvinista ortodoxia, meg az ellene való lázadás, vagy a néphez (különösen kiemelkedő rétegeihez: hajdúk) lehajló provinciális értelmiség első ismert képviselői — ez évek irodalmának szereplői (Hodászi Lukács, Szilvásújfalvi, Debreczeni S. J. stb). — Sejthető, hogy itt én nem egy lokálpatrióta szempont érvényesítését, hanem ellenkezőleg: végső soron egy fontos ideológiai mozzanat kiemelését, kritikus elemzését, de legalább fölemlítését hiányolom. Itt a Partiumban, s ekkor a XVII. század elején jön ui. létre a magyar hazafiság, és a magyar nacionalizmus egy korai, talán legsajátosabb változata, mely sem a nemesi, sem a polgári nemzettudat csíráival nem azonosítható egészen, melynek a kettőszekadó ország és kultúra (sőt általában Nyugat és Kelet) közti „középső helyzet” egy sajátos „lokális közvetítő tudat” színeit kölcsönzi. Magában a szépirodalomban is igen sokáig hat mindez: mondjuk a mai Szabó Pál épp e korról és tájjal foglalkozó új regényéig. — Természetes, hogy túlzás lenne erről sokat írni a kézikönyv e fejezetében. Hiszen ezidőben még nagyon periférikusan jelentkezik mindez az irodalomban. Inkább azért hívom rá föl a figyelmet, mert kétségtelen ugyan, hogy a magyar politikai költészet és publicisztika első jelentkezésének ismertetése során helyesen van utalás stílusának a deákköltészettel, mondanivalójának a protestáns későhumanizmussal való rokonságára; viszont alig említik és egyáltalán nem elemzik ennek az irodalmilag is új jelenségnek *ideológiai* „jellegét”, problémáit. Ezek közt szerintem az egyik legfontosabb: egy sajátos „kevert” nemzettudat társadalmilag — de földrajzilag is — „középső helyet” foglal el. Katonáskodó, paraszti sorból fölemelkedett, vagy a köznemesség köréből lesüllyedt „kisemberek” tudattal mint szerzők még nem, de mint a meginduló politikai költészet „tárgyai” már jelentkeznek (pl. Debreczeni verseiben és a Báthori Gábor-énekekben). És megjelenik az az értelmiség, amely e réteg szószólójának tartja magát familiáris megbízásból is, de szerintem őszinte öntudattal. — S hogy mindez egy „tájegység” szülte az egészen feltűnő.

Fontosabb ez a táj — az irodalomban legalábbis — Erdélynél! Az *egész* fejezet elé írt bevezetés a „Magyarországi és erdélyi fejlődés” címet kapta. Nehéz lenne ezt jobbal pótolni, de jó lenne. Egy kissé félvezető ugyanis ez: arra gondolhatnánk, hogy ebben a szakaszban a két terület fejlődése szétválik *az irodalomban is*; azt a látszatot kelti ez így, mintha erős erdélyi irodalomról beszélhetnénk a század első-harmadában. Pedig éppen ennek az ellenkezője a föltűnő: Erdély a saját hangján szól bele az irodalmi hangversenybe részben már a megelőző és különösen a következő korszakban. De épp a század elején feltűnően kevés a sajátos szint jelentő „tősgyökeresen erdélyi” irodalmi jelenség. A magyar későreneszánsz egyetlen jelentős írója sem erdélyi. A kifejezetten erdélyi eseményeket is jó részt magyarországiak jegyzi föl (pl. Szepsi Laczkó Máté) és éneklük meg (pl. Debreczeni).

Ha a címet meg kell tartani, akkor legalább utalni kellene a bevezető végén arra, hogy a magyarországi és erdélyi fejlődés szétválása még a művelődésben, a kulturális intézmények életében is csak a periódus vége felé megy végbe (Bethlen és Rákóczi Gy. kultúrpolitikája, gyulafehérvári, kolozsvári kollégium stb.). Ennek a szétválásnak irodalmi gyümölcsői pedig csak az időszakunkat követő évszázadban, a sajátosan erdélyi irodalmiság, ízlés, stílus stb. virágkorában érnek be (Szalárditól vagy Keménytől Mikesig vagy Hermányiig).

VI. Felekezeti különbségek

A bevezető erre vonatkozó „ígéreteiből” már sokkal többet váltanak be. Az interkonfesszionális, protestáns-uniós, ortodox-skolasztikus, gyakorlatiasan vallásos, teológiai újító törekvések egymáshoz való viszonya annyira tisztázatlan és zűrzavaros a szakirodalom egy részében, hogy csak dicsérni lehet a kézikönyv objektív, realitásra törekvő és világos fejtegetéseit minderről. Csak ritkán lehet kisebb ellentmondásokra bukkanni.

Inkább azt hiányolom, hogy a fent felsorolt törekvéseknek az igazi humanista világi eszményekhez való viszonyáról nem szólnak valahol *összefoglalóan*. Exponálni kellene ezt a kérdést szerintem az *egész* fejezet bevezető vagy záró szakaszában.

A XVII. századi keletmagyarországi kultúra eddigi összefoglalásaira annyira jellemző felekezeti elfogultság, elsősorban a kálvinista törekvések idealizálása nem jellemző végre a mostani összefoglalásra. Éppen ellenkezőleg: a retrográd elemeket nagy nyomatékkal hangsúlyozzák. A más felekezetek művelődési teljesítményeinek értékelésében viszont nem következetes a tárgyalás.

Például említem az erdélyi unitárius kultúra bemutatását. Ennek ha nem is centrális jelentősége, de jellemző, sajátos szerepe van még a század második fele keletmagyarországi művelődésében is. Méginkább itt!

Kétségtelen: későhumanizmusunknak egy változatát, egy színét jelenti az átmenetileg legálisabban élő unitárius kultúra. Nem jó, hogy ennek eredményei a fejezetben annyira szétszóródnak. Az unitáriusok helyzetére való összefoglaló utalások is figyelmen kívül hagynak jónéhány tényt. Ilyenek:

1. A kolozsvári unitárius polgárság igazán jellegzetesen reneszánsz műveltsége — különösen az elterjedés szélességét tekintve — épp a XVII. század első harmadában virágzik igazán. Jakó Zsigmond kiváló dolgozata a Kelemen-emlékkönyvben nem felekezeti szempontok szerint készült, de adatai túlnyomó többségét ez időszak nagyrészt *unitárius* kolozsvári polgárcsaládjainak mindennapi életéből veszi. Szinte azt mondhatnám: az „ízléstörténet” vonatkozásában a kolozsvári unitárius polgárcsaládoknak a reneszánsz anyagi műveltséggel való kissé késői találkozása van egyedül

bizonyítva: tökéletesen elegendő adatanyag van együtt és modern szemléletű összefoglalásunk van. Ennek helyet kellene kapnia — ha keveset is — a kézikönyvben, ez szinte kiegészíthetné a későreneszánsz udvari élet — a kézikönyvben egyelőre szintén majdnem hiányzó — képét. Bátran lehetne ebben a tekintetben Thurzóékat és Kolozsvárt mint két társadalmi, műveltségi, földrajzi tekintetben különböző típus példáit részletesebben is bemutatni.

2. De a szellemi kultúrájuk is sokkal életerősebb volt, mint ahogy a kézikönyvből sejthető. Nem voltak elszigetelve a külföldtől sem. Mindenesetre kétségtelen tény, hogy a kolozsvári unitárius kollégium rektorainak és lektorainak nem a többsége, hanem kivétel nélkül valamennyien jártak külföldi egyetemre a XVII. század első harmadában is. Sokan fél évtizednél hosszabb ideig tanultak Páduában, mások feltűnően korán jutottak ki a legjobb német és holland egyetemekre (főleg Leidenbe), egyesek mindhárom országot bejárták, és végül még nincs kiderítve milyen sokan jártak Lengyelországban (talán a rakóvi iskolába). S ezeknek az adatoknak a fölsorolása még keveset mond, ha nem vesszük figyelembe, hogy milyen nehézségeket kellett leküzdeniük, mennyire önerejükre kellett támaszkodniuk értelmiségük felső rétegének színvonalas kiképezetése során. Mindaz amit erről a század második felére vonatkozóan tudunk, — fokozottan érvényes az 1620-as, 30-as évekre. — De a külföldi kapcsolatok „fordítottja” sem ritka. 1630 előtt nincs még egy protestáns iskola, ahol annyi külföldi tanár működött volna, mint a kolozsvári unitáriusok kollégiuma. Itt tanít Baumgarten Bálint ez a Kőnigsbergben végzett nagy humanista műveltségű tudós, aki olyan újításokat vezetett be a kollégiumba, amik egyes források szerint nemcsak iskolaszervezeti, hanem teológiai és filozófiai jellegűek is voltak. Itt működik élete végén Joachim Stegmann, aki ugyancsak nagy vihart kavart maga körül Kolozsvárt, s ez talán nem független attól, hogy pár évvel előbb figyelemreméltó önálló állásfoglalással szólott bele a lengyel és holland antitrinitáriusok és anabaptisták vitájába az állam, a háborúk stb. szerezpéről. (Ezt a munkáját részletesen méltatja Stanislas Kot: Socinianizm in Poland — Wilbur angol fordítása Boston, 1957.)

Igaz, hogy Stegmann csak igen rövid ideig tanított nálunk. De mindaz a tevékenység, amit ezek a Lengyelországból jött, jórészt német tanárok Kolozsvárt folytattak, mégis csak jelentősebb, mint az amivel a kálvinista iskolák 1630 előtt büszkélkednek. Az utóbbira vonatkozó adatok (pl. Opitz) talán mutatósabbak, az előbbieik tevékenysége azonban — azt hiszem — sokkal inkább rányomta bélyegét a kolozsvári kulturális életre.

3. Ithoni intézmények is fellendülnek. Eerre utal levezető röviden. De ezt az utalást nagyon elhalványítja a dézsi komplánáció *utáni* hanyatlásra való hivatkozás. Ez az időszak már a következő fejezethez tartozik, semmi értelme ennek ilyen nyomatékot adni már itt.

4. A fentiek után természetes, hogy irodalmi tevékenységet is folytattak, sőt az is föllendült némileg. Sajnos ennek jelei a fejezetben teljesen szét vannak szórva. Ádám János versei és az Epiktétosz fordítás „sztoicizmus címén” a főnemesi, Kolosi Török és mások versei — egyébként joggal — a népszerű alkalmi verselés körébe utaltatnak. Nem is annyira ez a baj, mint inkább az, hogy utalás sincs sajátos humanizmusukra (*folyamatos* olasz hatás!)

Szeretném hangsúlyozni, hogy az elhalványításnál is nagyobb hiba lenne ez időszak unitárius kultúrájának túlértékelése. A magyar és szász „náció” közti, meg a különböző irányzatárnyalatok közti terméketlen marakodás; intézményeik már-már permanens válsága; költészetben a teljesen tér- és időfölötti, kisszerű, alkalmi-kispolgári verselés túltengése (mialatt a kálvinistáknál már a hasonló, alkalmi-népszerű vers egy típusa — a maga módján — szinte európai méreteken szól bele a politi-

kába!); torzóban vagy kiadatlanul maradt művek és életművek — mindez már az élet áramából való kiszakadást, sőt: a hanyatlást jelzi.

Ugyanakkor azonban a kor unitárius polgári-értelmiségében a protestáns késő-humanista egy sajátos típusát látom, aki *semmiképpen sem radikálisabb vagy racionalistább* a kálvinistánál, de „liberálisabb”, elfogulatlanabb. Európában *csak* a kor legszabadabb szellemű centrumaiba járnak (Pádua-Leiden); az ortodoxia fellegráit (Wittenberg, Heidelberg, Marburg) ki *kell* kerülniük; nem süketek és vakok az olasz reneszánszsal szemben, mint a kálvinisták többsége (akiket helyesen „marasztal” el ebben a kézikönyv!); általában *már most*, a kor unitárius kultúrájának rendszeres fölmérése *előtt* szembetűnő, hogy „egyházi-iskolai” értelmiségükből sokan jóval inkább őrzik a 16. század humanista eszményeit, mint a más felekezetűek. Mindennek dokumentumai persze nagyon soványka „eredmények”: Csanádi Pál és Thordai János munkássága; Epiktétosz megvalósult latin (Francken-Heltainé-féle) és tervezett magyar (Thordai-Abrugyi-féle) *humanista* kiadása, (mely nem fordult mint közvetítőhöz se Lipsiushoz, se protestáns kommentátorokhoz, hanem csak velencei és bázeli humanistákhoz); az a kissé bizarr jelenség, hogy a kisszerű alkalmi verselés humanistákat vesz mintának: Erasmust, Reuchlint, Marsilius Ficinust stb.

VII. Műveltségi rétegek; sztoicizmus

Az egész fejezet bevezetőjének egyik legfigyelemre-méltóbb zárógondolata: csak a korábbi periódus magyar irodalmára volt elsődrendűen jellemző a művelődési rétegek szerinti differenciálódás; a XVII. század első harmadára már nem. Ennek a fontos gondolatnak a következményeit a fejezet anyagának beosztásakor nem sikerült figyelembe venni. Ez túl nehéz is lett volna, s nem is tükrözte volna a kutatás jelenlegi helyzetét. Van azonban néhol egyfajta olyan bizonytalanság, olyan következetlenség, néha-néha pedig merev beállítás, amit ki lehetne küszöbölni. A legfontosabb kérdés: a későreneszánsz főnemesi és a protestáns-polgári művelődési törekvések egymáshoz való viszonya. Ezzel kapcsolatban sok igen szép dialektikus észrevételt találunk, de egy-két merev, majdnem sematikus megállapítást is. Az aránytalanság egyik oka talán az, hogy az utóbbi fél évtizedben csak az egyik „vonalon” „ugrott meg” a kutatás (Klaniczay tanulmánya, a Fanchali Jób-kódex felfedezése stb.)

Maga a szerkezetmeghatározó koncepció sem egészen világos. Először azt gondoljuk, hogy a XVI. századhoz hasonlóan a három fő alkotó és olvasó réteg kerül sorra. Az első két rész címe erre utal. A harmadik rész azonban „A népszerű irodalom” címet viseli és felöleli a névtelen, alkalmi, vagy más okból népszerűnek nyilvánított főúri, polgári és deák-irodalmat egyaránt. Ez azt jelenti, hogy csak a „tanult” irodalmat és költészetet akarják megosztani rétegek szerint? Ez nem világos, legfeljebb a fejezet végén kezd derengeni.

Egyedül a népszerű irodalomról szóló harmadik rész alkalmazza a főfelvet könnyed kézzel: A „Rétegei” c. rész felvételével teoretikusan, azzal, hogy minden típust más példával szemléltet — praktikusán. S ráadásul egyik példa sem válik merev sémává, senki sem gondolja, hogy valami súlyos társadalmi törvény szabja meg, hogy a politikai költészetet egy itthon tanult deák-levéltáros, az alkalmi éppen egy Európát járt, klasszikus tanultságú ortodox esperes képviseli. (Ebben a részben is meg kellene említeni a Debreceni, Miskolczi és mások munkásságának a főúri és a polgári művelődés felé mutató elemeit. De itt ennek a hiánya nem olyan feltűnő.)

Ismétlem, kissé furcsának tartom, hogy pl. a sárospataki művelődési centrum kulturális életének szereplői közül:

1. a főnemes patrónust, Rákóczi Györgyöt a „Protestáns polgári művelődés” című bevezető tárgyalja, értékeli;

2. prédikátorának, Prágai Andrásnak és ágrólszakadt alumnusának, a Hollandiában tanult Salánki Györgynek a munkássága viszont a főnemesi irodalomhoz kerül;

3. külön furcsaság hogy Miskolczi Csulyak István — aki kegyesen megkönyörül a szerencsétlen Salánkin, alamizsnát szerez számára Rákóczitól, jelentve neki e tanárember „nyavajás atyánkfia utolsó szegénységre jutott sorsát”, mert kétli, hogy a mester Rákóczihoz „dirigált supplicatióját Nagyságodnak beadták volna,” (tehát Salánki, a főnemesi irodalom művelője közvetítő nélkül még írásbeli kapcsolatba sem kerülhetett patrónusával, a polgári művelődési törekvések szervező és pártfogó képviselőjével, idézet: MPEtA X, 98.) — tehát külön izgalmas ügy, hogy ez a Miskolczi Csulyak pedig, aki a Salánkikhoz képest szinte főrendnek, „málsubás”-nak számít, mert püspökrangú esperes — a népszerű irodalmat műveli.

De ez a furcsaság valóságos helyzetet tükröz! Miskolczi esetében is elég, ha egy kissé erősebb hangsúlyt kap, majdnem előkelő, ha nem is nagy vagyonnal, de jókora hatalommal járó helyzete, meg „műveltebb” talán humanista jellegű egyéb irodalmi tevékenysége. S akkor direkt jó, ha *marad* a népszerű irodalomnál, mert frappánsan bizonyítja, hogy itt minden a feje tetején áll, össze-vissza zavarodik-kavarodik, a XVI. században még oly jól elkülönülő „művelődési rétegek” szempontjából. S ezt a keveredést még az egyéni ízlés, tehetség, alkat mindig is érvényesülő változatainak sokfélesége is fokozza.

Én tehát kevésbé félnék attól, hogy a kézikönyv olvasója itt nem talál olyan pedáns, gyógszertári rendet, mint amilyent képzelt, és sokkal inkább tartanék attól, hogy készültű skatulyákat kap.

Így nem látszik éppen tökéletesnek a mostani hármas beosztás. De ki tud jobbat? A területi vagy felekezeti még rosszabb lenne. Legjobb tehát meghagyni, de relativitását és a lokális, vallási stb. meghatározottságokkal való összefonódását nem csak egy mondatban meghírdetni, hanem végig dokumentálni, nem félve, hogy ettől összedől a fejezet szerkezete. Felsorolni — néha nagyon is hangsúlyosan azokat a munkákat, életrajzi kapcsolatokat, amelyek más műveltségi rétegek, más világnézeti — vagy ízléstípus felé mutatnak. Persze a sokfelé vezető összefüggések túlzott hangsúlyozása is hiba lenne — még didaktikailag is — : túlzottan bonyolulttá, homályossá tenné esetleg a képet.

A legvitathatóbb és a további kutatás során szerintem leggyorsabban elavuló séma: a sztoicizmus-nak az a felfogása, ami a kézikönyvben uralkodik. Az antik filozófia e típusának reneszánsz-kori kultuszát nevezik általában újsztoicizmusnak, de ezt az irányzatot a kézikönyv a szakirodalomban uralkodó felfogással — és a valósággal — ellentétben egyszerre túlságosan szűk körre-korra korlátozza, s ugyanakkor jelentőségét túlméretezi. Választó vízzé válik itt ez az irányzat, jelenléte vagy hiánya dönti el, hogy egy műfaj, írócsoport, író vagy mű a későreneszánsz főnemesi vagy polgári változatát képviseli-e. Így válik a fejedelmi-familiáris-nemes Háportoni Forró Pálnak egy tábla-bíró által lektorált munkája a kifejezetten polgári próza darabjává, míg Medgyesi Hollandiában tanult barátja, Laskai János, vagy az unitárius polgári környezetben készült Epiktétosz-fordítás egyértelműen a főnemesi irodalom részét képezi.

Nem tudom mi értelme van kitartani amellett, hogy a sztoa sajátosan a főnemesi kultúra része ebben az időben? A kézikönyv ezt a felfogást valóságos aksziónává emeli s a többi eszmei törekvések, meg a közös ideológiai jellegzetességek más vonásai hátérbe szorulnak.

A közös világnézeti tendenciákat természetesen nem lehetne a sztoával kezdeni, hanem valahogy így: „Közös világnézet” általában — ekkor és itt különösen — nem létezik. A közös jellemzők a századfordulón egy olyan nehezen kibogozható eszmekonglomerátumot képeznek, amiben a virágzó reneszánsz eszményeitől az újrafömlendülő személyes vallásosságig, a dogmatizmus és a skolasztika orthodox megnyilvánulásaitól a modern természettudományos világnézet első jelentkezéséig nagyon sok minden fellelhető. De a sztoa az, ami leginkább át és átszövi az egészét, stb.

Az ilyen tágan értelmezett „sztoicizmust” természetesen sokkal szélesebb bázisra is kellene helyezni. De épp ez felel meg a valóságnak. A humanizmus (és reformáció) nagy forradalmában csalódott, s a felvilágosodást még csak áhítozva „előkészítő” nemzedékek egész sora, a legszélsőbb világnézeti és társadalmi végleteket képviselő típusok is (fanatikus-reakciós jezsuitáktól, a természet és a társadalom titkainak fanatikus-újító feszegetőiiig) — nem véletlenül épp a sztoa számára jelentik a leghálásabb talajt, a sok más antik középkori és reneszánsz filozófia, „iskola” közül nem véletlenül ez hat a legszélesebb területen.

E gondolat *fölvetésénél* alig kellene több. Aztán említendőek lennének a sztoa e reneszánszvégi és reneszánsz utáni „reneszánszának” legfontosabb változatai, melyek nálunk is hatnak — többé-kevésbé folyamatosan — tudományra, vallásra, irodalomra az egész közgondolkodásra. Egész sematikusán:

Egy minden „haladó szenvedélyt” tudatosan leszerelő és megfojtó jezsuita változat Senecát előszeretettel idéző közhelyei inkább a következő időszakban jelentkeznek.

Egy erős demokratikus és racionalista „szenvedélyeket” is valahogyan magába olvasztó „ág” már korábban megjelenik nálunk. (Sokak szerint Dávid Ferencék erasmista humanizmusának is egyik fontos eleme ez.) Hat a későreneszánsz idején is, aminek az erdélyi unitáriusoknál vagy pl. Rimay fölfogásának és költészetének bizonyos elemeiben láthatjuk a nyomát. Föltűnően — de nem monopolisztikusan — előnyben részesítik ők Epictetost. Ennek az ágnak barokk-kori továbbélésére alig-alig van magyar adat, Nyugateurópában viszont még a gondolkodás és a politika legnagyobb forradalmárai is erősen a hatása alatt állnak (Descartes, Spinoza, Cromwell).

Magyarországon, a későreneszánsz idején — különösen művelt főnemeseink körében — nem ezek a változatok dominálnak, hanem az európai „új sztoicizmus” legerősebb irányzata, mely az *előbbiekkal összefügg*, csak átmenetileg különül el valamennyire. Nyugateurópában a „leideni Lipsius” és más németalföldi humanisták képviselik. Hat ugyan sok irányban, de — eleinte legalább is — Észak- és Középeurópa liberálisan protestáns, humanista értelmiségére, nemeseire és fejedelmeire a legerősebben. — A jellegzetesen századfordulói világnézeti áramlatok közt ez az egyetlen, amely még nyugateurópai regnálása idején kapcsolatba került hasonló magyar törekvésekkel.

VIII. Értékelés

Egészében nagyon jó az időszak kulturális és irodalmi pozitívumainak és negatívumainak „mérlegelése”. Így pl. mindenképpen helyes, hogy állandóan figyelembe veszik ennek az egész kultúrának feudális jellegét, hogy nem hangsúlyozzák túl a polgári-protestáns későhumanizmusról szóló részekben sem a demokratikus és a racionalista tendenciákat. Csak arra kellene vigyázni, hogy ne pattanjon aztán elő valahonnan a semmiből az a sok újító törekvés a barokk virágkorának szellemi életé-

ben (ami a mostani korszakbeosztás szerint mindenképpen még ebben a szakaszban kezdődik: legkésőbb az 1620-as évek végén). Az értékelésben talán a mostaninál is nagyobb súlyt helyeznek azokra a közös törekvésekre, amikben végső soron összehalálkozik szinte minden későhumanista jelenség. Itt mindenekelelt a magas műveltségsményre gondolok, és arra a törekvésre, hogy kultúrában, gondolkodásban, stílusban semmiben ne maradjunk el a legmodernebb Európától. Továbbá arra a — nem is egészen defenzív — programra, ami ezt a nemzedéket szinte híddá teszi a legjobb humanisták és a század derekának polgári gondolkodói közt. Arra gondolok, hogy Rimayéknak a részeges és műveletlen magyar nemestársakkal szembeni elkeseredett haragja — Rimay ezt rezignáltan és mint „az Philosophia követője” szólaltatja meg — mégis csak hasonlón előjellel kerül elő, mint előtte a 16. század legjobbjainál és utánuk akár a paritásusoknál is, pl. a „barbaries” ellen lázadó Apácainál. Ez teszi — minden apró életrajzi és filológiai vonatkozásnál sokkal inkább — rokonokká a Rimay Jánosokat és a Szenczi Molnár Alberteket.

És itt már nem a kézikönyvvel, mint inkább egyfajta közfelfogással vitatkoznék. Máig közkeletű tévedés, hogy ez az időszak olyan zavaros és vérzivataros szakasza a magyar történelemnek, amikor elhallgattak a műzsák, hogy a Balassi és Zrínyi közti félszázadban költészetünk és irodalmunk jórészt „a múlton élődött” stb. Évszázados megállapítások ezek és nem mondhatnám, hogy teljesen és véglegesen megválaszolta volna bármelyik eddigi összefoglalás. Így szerintem még erre se ártana utalni. Még inkább arra: hogy bizonyos világi eszményeknek a lehanyaglása nem általános és végérvényes hatású tendenciája ennek a kornak. Ezt az utóbbi felfogást már nem lehet másképpen cáfolni, csak akkor, hogyha együtt szemléljük a kor leg tudatosabb törekvéseivel a népszerű irodalmat. A vitézi eszmény sem enyészett például el. Csak átalakult. Ennek az átalakulásnak a „színtere” lassanként tényleg áttolódik a névtelen „népszerű” irodalom területére. De a 17. század elején még nem egészen! És nem is szakad el a főnemesi reneszánsz hagyományaitól: a Balassi hagyománytól. Nagyjából ugyanez a helyzet a szerelmi költészetrel, melynek főnemesi ágarendkívül gazdagon fejlődött még ebben az időben és ezt a fejezet nem meri eléggé hangsúlyozni. Klaniczay néhány évvel ezelőtt maga a nemesi újsztoikus társaság tagjai közt kereste a „Sötét ködből alig tisztult vala szép Hajnal...” kezdetű szerelmi ének és hasonló versek szerzőjét (ItFüz 25. sz. 21.1). Fanchaly Jób János nem kódexe *anyagával*, hanem azzal, hogy létrehozta a magyar nyelvű nemesi főúri szerelmi költészet és dráma eddigi tudomásunk szerint leggazdagabb gyűjteményét — azzal éppen a tudatos, udvari-világi eszmények folytonosságát bizonyítja, hiszen gyűjteményét a későreneszánsz kellős közepén 1604—1608 közt állította össze.

Tehát: szerintem nagyon rossz az, hogy a jelenlegi közfelfogás kissé túlzottan nagy helyet juttat e korban a tudós intellektuális célzat elhatalmasodásának, túl keveset annak, hogy egyuttal esztétikai élvezetet is akartak szerezni e kor költői és a művek (a próza is!), hogy gyönyörködtetni akartak. Általában a tudós jelleg elhatalmasodása szerintem sohasem mint az *írói-költői programok tendenciája* egyértelmű. S az ilyen programoknak sohasem kell teljesen hinni. Ez jelentette akkor az európai, a modernet.

A szellemi élet egyfajta pezsgése az a másik jellemzője ennek a kornak, amit eddig könyvekben, egyetemi oktatásban stb. nem sikerült eléggé érzékeltetnünk. A kétségtelen hanyatlás nem jelent halotti csendet, (ismételtem: itt nem a kézikönyvvel vitatkozom!) még a kertté szűkült tudós világ elmélyedt csendjét sem. Hogy csak egyetlen példát említsek: a hevesen zajló hitvitáknak — épp ez idő tájt — van egy olyan ága, ami majdnem egybeolvad az élesen polémikus, a társadalmi, nemzeti és felekezeti elnyomás ellen egyszerre hadakozó, bár részben demagóg hanggal. Ez

természetesen már nem az „irodalmi élet”-hez tartozik. De említésre azért méltó, mert ezek a hitviták és ezek a prédikációk *nemcsak* anakronisztikusak, hanem egyúttal formát adnak egy új hangnak.

A kézikönyvvel kapcsolatban nem a konkrét értékeléssel van probléma szerintem, hanem megint csak bizonyos beosztási kérdésekkel. Arra gondolok, hogy ebben a fejezetben az 1580-as évek végétől az 1640-es évek végéig föl van sorolva minden, ami válságot, megtorpanást, dekadenciát tükröz; viszont hiányzik ugyanennek az időszaknak, különösen a világi eszmények — a korszak végén bizonyos racionalista eszmények — szempontjából igen fontosnak minősülő sok értéke. Talán ez az oka annak, hogy az az izgalmas, lüktető élet, ami valósággal sugárzik az e korról foglalkozó legkisebb, akár egészen filológiai jellegű *jó* tanulmányból is (tehát *nemcsak* az olyan nagyobb dolgozatokból, mint a Klaniczay-kötet tanulmányai, vagy pl. Turóczy dolgozata Heidelbergről, hanem még az olyan filológiai bevezetésből is, mint pl. a Fanchaly Jób kódex „kialakulásának története” ItFüz 25. sz. 22—32. 1.). Ez a lüktető élet talán azért is hiányzik *némileg* a fejezet egyes részeiből, mert a kép nem az egész félszázadot tükrözi, és az már igazán nagyon nehéz, hogy a válságjelenségek mellett, a defenzív és a dekadens jelenségek mellett folyton utaljanak a tovább élő vagy már érvényesülni kezdő „izgalmasabb” tényekre.

Tehát nem annyira az ideológiai pozitívumokat hiányolom, — ezek végső soron nagyon jól „adagolva”, okosan kerülnek elő — mint inkább az eleven szellemi élet érzékeltetését. Pedig minden bizonnyal ez az egész időszak legnagyobb pozitívuma. Magyar nyelvű, európai szinten is korszerű, legalább részben világi kultúra és irodalom eredményei még eddig soha nem váltak olyan viszonylag széles rétegek izlésének és aktív tevékenységének részévé, mint most. Telegdi Kata verses levele⁴ vagy a többi reneszánsz nőköltőkre utaló adat — szerintem — mint újdonság semmiképpen nem választható el a késő-reneszánstól, ezek az adatok mind az újsztoikus manierista „társaság” megszerveződése utáni időből valók, s a jelek szerint valószínűleg nem is függetlenek legjobb képviselőiknek — pl. Rimaynak — a tevékenységétől. Tehát igenis: ugyanabban az időben és *ugyanabban a körben* találkozunk a komor tudományosság mellett a táncosabb léptű múzsával is.

4 Sajnos asszonyaink világi, anyanyelvű, s igazán humanista költői — vagy irodalompártoló — ambícióinak erről az érdekes, szép emlékérről a kézikönyv végleges változatában sincs szó! (Közölte: Lukcsics Pál, It 1930, 95—99.)